

УДК 334.782 «17»

Коваленко Оксана

кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Інституту керамології НАН України, докторант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

kovksana@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0980-2870

«З УСЯКОГО РЕМЕСТВА БУРЛАЦТВО»: УЧНІ ТА ПІДМАЙСТРИ В ГЕТЬМАНЩИНІ ХVІІІ СТ.

В статті розглядаються проблеми ремісницького учнівства в містах Гетьманщини ХVІІІ ст. Проаналізовані строки навчання, вік учнів різних спеціальностей, їх кількість в одного майстра та інші показники. Пропонується та обґрунтовується теза, що учні ремісників, підмайстри склали специфічну категорію населення міст Гетьманщини, яка мешкала поза своєю родиною, опановувала ази ремісництва, не мала прав у цеховому братстві та характеризувалася спільним способом життя. Максимальний вік представників цієї хлопчачої субкультури обмежується часом завершення навчання, фінансовою спроможністю сплатити вступний внесок до цеху та шлюбним віком.

Ключові слова: Гетьманщина, ХVІІІ ст., ремесло, учнівство, цех, підмайстер, учень.

В міському соціумі Гетьманщини була присутня значна група населення, яку складали учні ремісників та молоді підмайстри. Ремесло у домодерну добу було спадковим: майстер, який вступав до цеху, автоматично забезпечував це право своїм дітям, якщо вони наслідували йому у професії. Це обумовлювалося Магдебурзьким правом, цеховими статутами. Це зауважувалося і при записах про вступ до цеху до цехових книг. Наприклад, у записах 1753 р., про вступ до полтавського бондарського цеху використовували таку формулу: «*Поєдналхъ цехъ полтавский житель Павло Ключникъ цехъ бондарскій и дітямъ своимъ во вечность*», або «*и его потомство*» [8, арк.5, 6 зв.].

Решта городян, бажаючи стати ремісниками, мали йти в учнівство до майстра певного цеху. Його тривалість була різною, від 1 до 10 років, при цьому термін навчання абсолютно не залежав ні від фаху, ні від міста проживання. У таблицях 1, 2 представлений розподіл учнів за строком учнівства за даними з різних міст Гетьманщини.

Таблиця 1.

Розподіл кількості учнів ткацького цеху м. Києва (1764–1790 рр.) [7, арк. 1-22].

К-ть років навчання	К-ть учнів
1	5
2	22
3	17
2,5	1
4	23
4,5	2
5,5	2
5	17
6	19
6,5	2
7	11
8	13
9	6
10	7
Всього	148

Строк навчання у цехах м. Переяслава (1766 р.) [15, арк. 3-303].

К-сть років навчання	К-ть учнів					всього
	шевці	ковалі	кушніри	кравці	ткачі	
1	1		1			2
2	2			4	1	8
3	3		1			3
4	5	3	3	1		11
5	5	2	2	1		10
6		1				1
7	1		1			2
8						—
9			1		1	2
10						—

Завершення учнівства фіксувалося в цехових книгах. Воно називалося визволення і відбувалося на загальних зборах: «*при всей братіи*» [6, арк. 2-16], «*при всей сходиці*» [8, арк. 30]. Хлопець ставав вільним від зобов'язань «*и волно ему где пожелает стати воленъ зостае*» [8, арк. 30-31].

Витримавши всі тяготи кількарічного учнівства, отримавши ази фаху, можна було переходити до наступного щабля цехової ієрархії. В підтверджуючому універсалі 1709 р. та в указі полкової канцелярії кобеляцькій старшині 1745 р., щодо таких зауважувалося: «*а якій хлопець выслужитъ, на колко становился, будетъ за млоденца у майстра своего недель дванадцять, майстеръ повиненъ ему дати двадцять шаговъ при отклону*» [5, арк. 1; 4, арк. 2]. Тобто учень ставав молодшим майстром, «*младенцем*», й за прописаними в учнівській угоді чи іншому цеховому документі умовами, мав відпрацювати в цій іпостасі певний термін (до року).

В європейських цехах, зокрема, як прослідкувала Елліс Лі Нокс (Ellis Lee Knoks) на прикладі цехів міста Аугсбурга [16, р. 302], підмайстри не могли працювати за контрактом, адже їхня робота повинна була розглядатися як частина навчання. Кількість, як і учнів, була строго обмежена двома підмайстрами. В джерелах щодо цехів Гетьманщини умов роботи підмайстрів та й, власне детальних умов життя і діяльності підмайстрів, фактично немає. Окрім згаданих «*хлопців*», які завершили навчання – «*младенців*», підмайстрів немає, ні в цехових книгах, ні в Рум'янцевському описі Лівобережної України, ні в універсалах цехам, їх навчання та життя не регламентується і навіть назва така не фігурує. Але ця проблема виходить за межі нашого розгляду та потребує додаткового розкриття.

Нам видається, що учні та молоді підмайстри які були ще прив'язані до майстра, оскільки фактично нічим від учнів не відрізнялися, складали окрему категорію міського населення. Такими специфічними молодіжними міськими групами були військові, а також, наприклад школярі. Але якщо повсякдення школярів, спудеїв, їх перебування у школі та поза нею, здійснені історичні студії, уможливленні, в першу чергу, тим, що то були представники освіченого середовища. Ремісники ж, в абсолютній більшості, не вмiли читати й писати, тобто не мали навіть рівня базової грамотності [1, с. 150]. То про іншу хлопчачу субкультуру міст Гетьманщини, у сенсі відмінної від решти соціальної групи, яка чисельне, в багато раз, перевищувала школярську, досліджень на разі немає. Але чи можна говорити, що ця хлопчачо-молодіжна спільнота якось вирізнялася на той час? Тобто, якщо вони склали окрему спільноту, який був її вік, як вона окреслювалася в міському соціумі, як контактували між собою її члени. Тобто, чи можемо ми говорити про формування певної міської «хлопчачої» ремісничої субкультури, у сенсі, визначеної групи, яка відмінна від

решти соціуму, має специфічний спосіб життя та поведінки. Григорій Квітка-Основ'яненко художньо описав цю спільноту, коли на ярмарку вчинився гамір та збурення, адже «...наступало парубоцтво: шевчики, кравчики, ковалі, свитники, гончарі, і зо усякого ремесла бурлацтво» [9, с. 18]. Він описував парубків – учнів, молодих майстрів, підмайстрів

В соціумі Гетьманщини значна група дітей та підлітків була пов'язана з ремеслом. Це хлопці (дівчат, я поки що залишаю поза-увагою, хоча у другій половині XVIII ст. з'явилися й учениці), які проходили шлях від учня до майстра, або в силу різних причин, полишали учнівство, і обирали іншу життєву долю. Попри позірну жорстку цехову ієрархію, спільнота, про яку йдеться, вірогідно, охоплювала як учнів-підлітків так й молодих майстрів, які вже заплатили «визволок», але ще повинні були відпрацювати на майстра. Складається враження, що етапи цехової ієрархії, які розділялися певними ініціаціями, притаманні середньовічному європейському суспільству, в Гетьманщині XVIII ст. не були яскраво відділені. За цеховими книгами, інколи важко зрозуміти про кого йдеться про учня чи підмайстра, про підмайстра чи молодшого брата. А, якщо додати сюди ще учнів та робітників позацехових-майстрів, то межі цієї міської ремісничої парубоцької спільноти ще розширюються.

Отже, виділити цю групу можна, не за приналежністю до певного щабля цехової ієрархії, а за віком та способом життя. Отже, перше зауваження, яке я маю зробити, це про вік членів цієї субкультури. Щодо вікового розподілу учнів ремісників, то наприклад у Ніжині, він коливався у межах 5-19 років [12, с. 3-197]. Найбільше ж було 10-15 річних учнів. Вік полтавських учнів коливався в межах 8-15 років [10, с. 114]. У Стародубі більшість (82%) були віком 12-14 років [14, с. 199], але були й 15-18 річні. Натомість віковий діапазон учнів ремісників м. Переяслава коливається в межах 13-25 років із переважанням 13-18-річних [11, с. 54-58]. Найменші учні – 5-6-річні діти, які звісно мало ще чого могли реально вчитися у фахові, але у більшості, їх в родині майстра було лише по одному. Вірогідно, вони в силу різних обставин потрапляли в родину «на пропитаніє». Наприклад, у записках про взяття хлопців до ткацького ремесла у Києві 1768 р. зафіксовано, що майстер Іван Митрофан взяв на 5 років навчатися Лукіяна сироту [7, арк. 6]. Наймолодші учні вели інший спосіб життя ніж підлітки і молоді чоловіки.

Максимальний вік обмежується, не скільки цифрою, кількістю прожитих років, скільки, часом завершення навчання, фінансовою спроможністю сплатити вступний внесок, і також шлюбним віком. Оскільки шлюбні відносини передбачають абсолютно інший спосіб життя, то вочевидь, його слід однозначно вважати віковим максимумом. Повернувся до вищенаведеної цитати Квітки-Основ'яненка, у якій він називає розглядувану групу населення бурлацтвом. Попри те, що слово бурлака набуло негативної конотації і фактично зрівнялося із безхатченком. У словнику Бориса Грінченка зафіксовано його значення, в першу чергу, як неодруженого хлопця, що має здатність десь вештатися і вести вільний спосіб життя [2]. Саме, тому, якщо молодий чоловік, ще будучи учнем, вже був одруженим, а такі випадки є, наприклад у Переяславі у 1766 р. був 25-ти річний Прокіп, який ще навчався кушнірству, але вже був одружений на 40 річній Марії [15], то до цієї категорії його відносити не можна. Отже, якщо нам треба якусь умовну вікову межу, то це середній вік вступу до шлюбу у міщанського населення Гетьманщини – 23-25 років.

Друга особливість це відмінний спосіб життя, який полягав у тому, що ще у малому віці діти залишали свою родину і йшли до родини майстра, де відбувалося їх становлення як особистості, де вони набували не лише фаху, але й, вочевидь, переймали норми поведінки та тип відносин, характерний для свого «нового батька». Так само й було й із наймитами. Але, я чітко відрізняю наймитів і учнів. Так, вони на перший погляд мало

відрізнялися – діти поза родиною, які жили в іншому домі і працювали. Й, говорити, що учні 5-8 років одразу займалися ремеслом важко, вони працювали, вочевидь, по дому, прибирали у майстернях, поралися з господарством і орали землю. А до «штуки» вони приступали вже пізніше. Але, між наймитами і учнями є великі відмінності. Учні не отримували коштів за роботу. Лише із 80-х років XVIII ст., й то у великих містах, працю учнів могли оплачувати від кількості виробленого товару. Ось наприклад, у київському ткацькому цеху, це регламентувалося так: *«за цехмистра Йосифа Квитковського стал в науку в Петра врядника вижъ Городченка Василь обучатись ремесла ткацкого на восемь годъ, как станет робить от штуки – по копейке. При исходе одежа как хлопцам надлежитъся, вызволокъ хлопячи срокъ годов якъ ведетъ первого николая 1788 года іюня 7 числа второму василю срок годов вйдет в 1789 года іюня 29 числа»* [7, арк. 14].

Учні приходили у родину на довший термін. І, останнє у переліку, але першу в значущості, вони, у підсумку, отримували фах, який визначав їхню подальшу долю і який в той же час ставив їх на кілька щаблів вище за наймитів. На відміну від наймів, а в Гетьманщині вони юридично писемне не оформлювалися (а найм дітей особливо), учнівство оформлювалося офіційно. Умови учнівства прописувалися в окремих «хлоп'ячих книгах», або в загальних цехових книгах, де фіксувалися строки, суми, хто що сплачує, який одяг отримує учень, тощо. Наприклад, *«повинен майстер дати йому Уласу свиту, шапку, рубашку, портки, сапоги»* по завершенню навчання (1787 р.), або прописували в чому прийшов в тому і пішов: *«а на отход не давать нічого»* (1776 р.) [7, арк. 17 зв., 11 зв.].

За зразок були узяті норми європейського права і, це був юридичний документ, який закріплював умови учнівства. Шаблони цих записів, які дожили без змін, лише із незначними варіаціями від другої половини XVII ст. до 30-х років XIX ст. Навіть, вже коли за Російським законодавством цехи замінили ремісничі управи, формула записів не змінилася. Окрім того, слід зауважити, що в цих записах немає батьків дитини. Тут є три юридичні сторони: цех, майстер і учень. Батьки особи у записах з'являються лише у XIX ст.: *«при отцу и матери в книгу записано»* (1844 р.) [3, арк. 5].

Дитина, ставши до учнівства, одразу потрапляла у доволі жорсткі рамки. Бо її життя чітко регламентувалося. В тому числі й поведінка в учнівстві. Ці записи, дуже малочисельні, але вони дають чітке уявлення про характер поведінки, який вимагався – *«слухність»*: *«к мастерству быть прилежным, а не ленимся»*, *взявши до київського ткацького цеху Іова Лося застерігли що він «должен у хозяина годовое время жить спокойно, удалится от худых поступков, не пьянствовать из дому хозяина без спроса никуда не ходитъ в быть послушным»* [3, арк. 5], тощо. Всі вони показують, що учень має коритися майстру. Як майстер кориться цеховим правилам, а дитина – батькові. При цьому зауважу, що кількість таких строгих приписів про послух збільшується до кінця XIX століття.

Коло спілкування було обмежене членами родини майстра – його родичами, робітниками, тими хто ще проживав у домогосподарстві. Коло спілкування міщан було, певним чином, обмежене. Безсумнівно, що найтісніші зв'язки, окрім безпосередньо родини, були в середині корпорації. Майстри збирались відпочивати разом, окрім кількарічних цехових *«сходок»*, обідів, *«канунів»*, могли, наприклад, просто випивати у шинку. І побіжно зауважу, що поширений інститут приймацтва, коли підмайстри одружувалися на доньках майстрів, міг бути викликаний не лише меркантильним інтересом – вступу до цеху, але й дещо обмеженим колом спілкування.

Звісно, вищенаведене могло викликати втечі учнів. Характеризуючи дитячу працю, Ігор Сердюк описує втечі із учнівства в Гетьманщині, зауваживши, що вони мають при-

родний характер, адже дитина була змушена тривалий час перебувати в одному місці [13, с. 322-324]. В полковницьких універсалах цехам проблема втеч також обумовлювалася та декларувалося право на безумовне повернення учня до майстра, у випадку його знайдення. Наприклад, в підтверджуючому універсалі полтавського полковника Івана Черняка від 1709 р. шевцям м. Кобеляк зазначалося: «*хлопець якъ втечетъ от майстра, где его майстеръ найдетъ, волно взяти и на чомъ шкодоватиметъ, тое долженъ отслужити, или на чомъ его, своего майстра, уеднаетъ*» [8, арк. 1].

Отже, оця визначеність, коли дитина, молода людина, знала своє місце у просторі і часі, становище в місті, вважала себе приналежним до братства, бо ще не будучи повноправним майстром, вона вже через майстра відчувала себе приналежним до корпорації. І це не могло не впливати на особу, її поведінку, визначаючи як індивідуальні так і спільні риси цілої групи міського населення – хлопчачої молодіжної верстви, яка здобувала ремісничу освіту.

Джерела та література

1. Волошин Ю. (2008). Писемність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису). Київська академія, Вип. 5, 143-154.
2. Грінченко Б. (1907-1909). Словарь української мови. Електронний ресурс: <http://hrinchenko.com>.
3. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. I, spr. 261, 8 арк.
4. ІР НБУ, ф. I, spr. 58148, 2 арк.
5. ІР НБУ, ф. II, spr. 27650, 1 арк.
6. ІР НБУВ, ф. I, spr. 2199, 56 арк.
7. ІР НБУВ, ф. I, spr. 251, 22 арк.
8. ІР НБУВ, ф. I, spr. 260, 21 арк.
9. Квітка Основ'яненко Г. (1981). Салдацький портрет. Прозові твори, Київ: Наукова думка, Т. 3, 7-20.
10. Коваленко О. (2010). Гончарські родини Полтави XVIII ст. Краєзнавство, № 3, 109-115.
11. Коваленко О. (2013). Ремісники Переяслава у XVIII ст. Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеуга, Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 51-60.
12. Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України №2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (2008), Вип. 7 (10), 3-197.
13. Сердюк І. (2018). Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст., Київ: КІС, 456 с.
14. Сердюк І. (2011). Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст., Полтава: АСМІ, 302 с.
15. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 57, оп. 1, кн. 278, 303 арк.
16. Knox Ellis Lee. (1984). The guilds of early modern Augsburg: a study in urban institutions. Doctoral Dissertations. University of Massachusetts Amherst, 1984. – 349 p.

References

1. Voloshyn Yu. (2008). Pysemnist sered meshkantsiv Poltavy druhoi polovyny XVIII stolitia (za materialamy Rumiantsevskoho opysu). Kyivska akademiia, Vyp. 5, 143-154.
2. Hrinchenko B. (1907-1909). Slovar ukrainskoi movy. Elektronnyi resurs: <http://hrinchenko.com>.
3. Instytut rukopysiv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho (IR NBU), f. I, spr. 261, 8 ark.
4. IR NBU, f. I, spr. 58148, 2 ark.
5. IR NBU, f. II, spr. 27650, 1 ark.
6. IR NBUV, f. I, spr. 2199, 56 ark.
7. IR NBUV, f. I, spr. 251, 22 ark.
8. IR NBUV, f. I, spr. 260, 21 ark.
9. Kvitka Osnovianenko H. (1981). Saldatskyi portret. Prozovi tvory, Kyiv: Naukova dumka, T. 3, 7-20.

10. Kovalenko O. (2010). Honcharski rodyny Poltavy KhVIII st. Kraieznavstvo, № 3, 109-115.
11. Kovalenko O. (2013). Remisnyky Pereiaslava u XVIII st. Poltavski istorychni studii: yuvileinyi zbirnyk na poshanu Viktora Revehuka, Poltava: PNPУ imeni V.H. Korolenka, 51-60.
12. Nizhynska starovyna. Pamiatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy №2: Opys mista Nizhyna 1766 roku (publikatsiia arkhivnoi pamiatky). (2008). Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva., Vyp. 7 (10), 3-197.
13. Serdiuk I. (2018). Malenkyi doroslyi: Dytna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st., Kyiv: KIS, 456 s.
14. Serdiuk I. (2011). Polkovykh horodov obyvateli: istoriko-demohrafichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny druhoi polovyny XVIII st., Poltava: ASMI, 302 s.
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi, f. 57, op. 1, kn. 278, 303 ark.
16. Knox Ellis Lee. (1984). The guilds of early modern Augsburg: a study in urban institutions. Doctoral Dissertations. University of Massachuseas Amherst, 1984. – 349 p.

Oksana Kovalenko

«A CRAFT AS A WAY TO TURMOIL»:

PUPILS AND APPRENTICES IN HETMANATE IN XVIII.

Workers, apprentices, journeymen, relatives, other persons (co-neighbors etc.) could live in household with family. At the first sight it seems that more people should live in craftsmen families than in burghers' yards. However, in all cases artisans' yards is smaller than average city. The first stage of acquiring the status of full masters was apprenticeship. Craft apprenticeship lasted from 1 till 10 years. Predominantly around 4-5 years. The age of the apprentices was from 5 till 19 years. Predominantly 10-15 years. Division masters according to presence of sons and/or apprentices showed that in the presence of their own sons, the masters in most did not take apprentices to study, and childless men, by contrast, sought to bring apprentices to the family. The importance of playing a role of father, patriarch, and head of the family caused that for master apprenticeship was not only economic way to develop his household, but some specific replacement of missed parenting. Division of masters was according to the presence of sons and/or apprentices. For apprentice that was a stage of life cycle service, after which he received specialization, new social status, and could create his own household and ply a craft.

In most cases, other persons also lived in city yards with owner's family. But journeymen and apprentices lived in craftsmen yards as an exclusion and because of guild corporative structure. Journeyman were not mentioned separately in the General Description. So probably part of servants were journeymen.

Key words: Hetmanate, XVIII century, craft, apprenticeship, shop, apprentice, student.